

**ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄՔՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՍԿՋՔՈՒՆՔԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳԱՐՑԻ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

Միջազգային իրավունքի սկզբունքները բոլոր սուբյեկտների համար ունեն պարտադիր բնույթ: Այդ սկզբունքները փոխկապակցված են և դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է դիտել մյուս բոլոր սկզբունքների համատեքստում:

Պետության տարածքային ամբողջականության սկզբունքը հաստատվել է 1945 թ. ՄԱԿ-ի կանոնադրության ընդունմամբ: Դրա իմաստը ցանկացած ոտնձգություններից պետության տարածքի պաշտպանությունն է:

1970 թ. ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ մասնավորապես սահմանվեց, որ յուրաքանչյուր պետություն «պետք է ձեռնպահ մնա որևէ պետության կամ երկրի ազգային միասնության, տարածքային ամբողջականության խախտմանն ուղղված ցանկացած գործողություններից»: Նշվել է նաև, որ «պետության տարածքը չպետք է լինի ռազմական բռնազավթման օբյեկտ, որը հանդիսանում է ուժի գործադրումով կանոնադրության դրույթների խախտման արդյունք»: Ցավոք սրտի, դեռևս մինչև այս կանոնադրության ընդունումը, 20-րդ դարի սկզբներին խախտվեց արցախահայ պետության տարածքային ամբողջության սկզբունքը և այսօր էլ հաջողությամբ փորձ է արվում նույն սկզբունքի կիրարկմամբ նորից ոտնահարել մեր իրավունքները: Խոսենք փաստերով:

1917 թ. փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունից հետո ժամանակավոր կառավարությունը տեղերում ստեղծեց իշխանության մարմիններ՝ գործադիր կոմիտեներ:

Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (Օզակում) 1917 թ. մարտի 13-ի որոշմամբ ստեղծվեց Ղարաբաղի գործկոմ, որի իշխանությունը

տարածվում էր Արցախի ինչպես դաշտային, այնպես էլ լեռնային շրջանների վրա:

Ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ ծայրամասերում ժամանակավոր կառավարության մարմիններին զուգահեռ ստեղծվեցին բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորների խորհուրդներ: Ջինվորների, բանվորների, գյուղացիների Շուշիի խորհրդի կազմի մեջ կային տարբեր ազգերի և քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ:

1917 թ. հոկտեմբերյան պետական հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասում նոյեմբերի 15-ին կազմավորվեց իշխանության նոր մարմին՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատ: Անդրկովկասի քաղաքական ուժերը, չընդունելով Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական նոր կացությունը, երկրամասը հռչակեցին անկախ վարչաքաղաքական միավոր:

Տեղերում զգալի էր անիշխանության մթնոլորտը: Նախկին իշխանության մարմինները կազմալուծվեցին: Երկրամասում վիստում էին հանցագործ տարրերից կազմված բանդաները, որոնք անարգել թալանում էին խաղաղ բնակչությանը: Վերացվեցին հարևան շրջանների հետ ունեցած նախկին ավանդական կապերը: Մանավանդ դադարեցվեց դաշտային Ղարաբաղից Շուշի և հայկական մյուս բնակավայրերը ներկրվող ցորենի մատակարարումը: Շուշիում մտցվեց հացի բախշման քարտային եղանակը:

Հեղափոխությունից անմիջապես հետո Շուշուց հեռացավ քաղաքի հայկական մասում տեղակայված ռուսական 532-րդ հետևակային Սիբիրյան զորամասը: Նրան էր միացել ռուս-պարսկական սահմանում գտնվող 6-րդ սահմանապահ գնդի մի զորամաս ևս¹: 1917 թ. դեկտեմբերին ճակատից վերադարձող Ղարաբաղցի հայ զինվորներին Եվլախ-Շուշի խճուղու վրա թուրք-թաթարական բանդաները զինաթափեցին և զնդակահարեցին²:

Արցախի բնակչության մտահոգությունը փարատելու, երկրամասում կարգ ու կանոն հաստատելու լեգիտիմ իշխանություն ստեղծելու նպատակով Հայ հեղափոխական դաշնակցության Ղարաբաղի «Ապա-

¹ Գ. Թումյան, Դեպքեր Լեռնային Ղարաբաղում (1917-20 թթ.), պատմական ակնարկ, Եր., 1966, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 4:

ռաժ» կոմիտեն նպատակահարմար գտավ գործող բոլոր քաղաքական ուժերի ջանքերի համադրմամբ կյանքի կոչել լիազոր մի մարմնի, «որ գործելու է իբրև Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակավոր տեղական իշխանություն և որի հիմնական նպատակն էր՝ կազմակերպել ժողովրդին, վերջ տալ գլուխ բարձրացրած անիշխանությանը և բոլոր միջոցներով պահպանել խաղաղությունը և համերաշխությունը երկու հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների միջև»¹: «Քաղաքական լուրջ անհրաժեշտություն էր նույնպես, որ Ղարաբաղի հայության կառավարող օրգանն իր կազմով լիներ այնպիսին, որ կարողանար հավատ և վստահություն ներշնչել նաև հարևան մուսուլմանությանը»²:

Փաստորեն Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծվելիք իշխանությունը ի վերուստ բացառեց որևէ էթնիկ միավորի ծառայելու մտայնությունը և փորձեց հանդես գալ որպես իր լիազորության շրջանակներում գտնվող տարածքների բոլոր ազգերի շահերի պաշտպան: Դրա մասին է վկայում նաև հետագա դեպքերի զարգացման ընթացքը:

Նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, 1917 թ. դեկտեմբերին Շուշիում կայացած հայ քաղաքական ուժերի հավաքը ստեղծեց տեղական իշխանության մի մարմին, որն անվանվեց «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ»³: Այդ մարմինը հետագայում անվանվեց Միջկուսակցական բյուրո: Այն օժտված էր օրենսդիր և գործադիր գործառնություններով: Որոշվեց նորաստեղծ կառավարության մեջ ներառել, համամասնական սկզբունքով, տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչների: Փոխադարձ համաձայնությամբ հինգ պորտֆելներ տրվեց դաշակցությանը, իսկ մնացած կուսակցությունները ներկայացրին երեքական անդամներ: Որպես կառավարության անդամներ ընտրվեցին Հայրապետ Մուսայելյանը, Անուշավան Միքայելյանը, Եղիշե Իշխանյանը, Հարություն Թումյանը, Ասծատուր Ավետիսյանը, Աշոտ Մելիք-Հովսեփյանը, Լևոն Վարդապետյանը, Նիկոլայ Իսախանյանը, Հռիփսիմե Մելիք-Հովսեփյանը, Արա Միքայելյանը, Ալեքսանդր Մելքունյանը, Ալեքսանդր Ծատուրյանը, Արմենակ Ղարազյոզյանը և Մելիքսեթ Եսայանը: Խորհրդի

¹ Գ. Թումյան, նույն տեղում, էջ 14:

² Նույն տեղում, էջ 13:

³ Նույն տեղում, էջ 15:

նախագահ ընտրվեց դաշնակցական Հայրապետ Մուսայեյանը, իսկ քարտուղար՝ դաշնակցական Նիկոլայ Իսախանյանը¹:

Համաշխարհային հեղափոխության մոտալուտ հաղթանակից ոգևորված և ազգային պետականությունը չընդունող բոլշևիկյան կուսակցության երեք ներկայացուցիչներ մի քանի օրից հրաժարվեցին մասնակցել նորաստեղծ իշխանության մարմնի գործունեությանը: Փաստորեն Միջկուսակցական բյուրոյի մեջ էին դաշնակցականներ, մենշևիկներ և էսեռներ:

Վերոհիշյալ փաստերն ու դեպքերի զարգացման ընթացքը մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ 1917 թ. դեկտեմբերին, մի քանի ամիս առաջ, դեռևս մինչև Անդրկովկասյան երեք ազգային հանրապետությունների ծնունդը, Լեռնային Ղարաբաղում դրվեցին պետական մի միավորի հիմքերը, որոնք իրենց ավարտին հասան 1918 թ. հունիսին:

Գործուն իշխանություն ունենալու նպատակով Միջկուսակցական Բյուրոն նպատակահարմար գտավ ընտրական համակարգի միջոցով տեղերում ստեղծել վարչական և դատական մարմիններ:

Առանձնակի ուշադրության կենտրոնում էր պարենի հայթայթման գործը: Երկրի հայ բնակչության անվտանգությունը ապահովելու նպատակով 1917թ. դեկտեմբերին ստեղծվեց Ռազմական Խորհուրդ Հարություն Թունյանի գլխավորությամբ: Ձինված ուժերի համալրումը իրականացվում էր կամավորության սկզբունքով: Ձենքը և զինամթերքը ծեռք էր բերվում հիմնականում դրսից: Տեղերում ստեղծվում են զինագործական արհեստանոցներ: Քայլեր կատարվեցին երկրամաս հրավիրելու ծագումով արցախցի ռուսական բանակի սպաներին:

1918 թ. հունվարին Թիֆլիսում Հայրապետ Մուսայեյանը, բանակցելով Արցախ-Ձանգեզուր հայրենակցական միության անդամների հետ, կազմակերպում է Արցախյան գունդը, որի կազմում էր 600 զինվոր: Գնդի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ Միքայել Մելիք-Շահնազարյանը, իսկ տեղակալ՝ պորուչիկ Հովակ Ստեփանյանը²:

Միաժամանակ խնդիր դրվեց տեղերում վերջ տալ անիշխանությանը, հակահարված տալ ավազակային այն խմբավորումներին,

¹ Գ. Թունյան, Դեպքեր Լեռնային Ղարաբաղում (1917-20 թթ.), պատմական ակնարկ, Եր., 1966, էջ 15:

² «Հայրենիք», 1935, № 2, էջ 84:

որոնք պատուհաս էին դարձել խաղաղ աշխատավոր բնակչության համար: Հյուսիսային Արցախի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու, զենք և զինամթերք հայթհայթելու նպատակով 1918 թ. հունվարին Միջկուսակցական բյուրոյի որոշմամբ զինված մի ջոկատի գլուխ անցած՝ Գանձակ է մեկնում Հարություն Թումյանը:

1918 թ. ապրիլի 9(22)-ին Անդրկովկասյան սեյմը երկրամասը հռչակեց խորհրդային Ռուսաստանից անկախ վարչաքաղաքական միավոր: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, ազերի-թուրքերի ներկայացուցիչները ստեղծում են Անդրկովկասի ժողովրդական դաշնային հանրապետություն: Անդրկովկասյան սեյմում գտնվող հայ և մահմեդական ներկայացուցիչների համաձայնությամբ Լեռնային Ղարաբաղին տրվում է ազատ շրջանի կարգավիճակ¹:

Հայ քաղաքական ուժերը բուն քաղաքում ազգամիջյան լարվածությունը կանխելու և մահմեդական բնակչության հետ համագործակցության ելքեր գտնելու նպատակով մահմեդական կոմիտեին առաջարկեցին ստեղծել մի նոր մարմին՝ ազգամիջյան կոմիտե, որի մեջ ներառված կլինեն հայեր և մահմեդականներ: Կառավարման համակարգի անաչառությունը պահպանելու նպատակով որոշվեց վրացի Յոսիֆ Իլավիանովիչ Կորիկին նշանակել կոմիտեի նախագահ: Հայ գործիչների հանդուրժողական, ավելի ճիշտ զիջողական, այս քայլը այդպես էլ չգնահատվեց ազերի-թուրքերի կողմից: Իրարամերժ շահերի գոյության պայմաններում ազգամիջյան կոմիտեն կարճատև գործունեությունից հետո 1918 թ. ապրիլի վերջին դադարեցրեց իր գործունեությունը²:

Իրավիճակը Արցախում ծանրացավ: Արցախի դաշտային հատվածում գործող թուրք գործավարները, մահմեդական հետամնաց խավերի վրա հենվելով, շրջափակեցին երկրամասը: Շուտով կյանքն ապացուցեց, որ Անդրկովկասի միացյալ կառավարությունը երկարատև գործել չէր կարող:

1918 թ. մայիսի 26-ին ստեղծվեց Վրաստանի հանրապետությունը, մայիսի 27-ին Ադրբեջանի հանրապետությունը, մեկ օր անց, մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի հանրապետությունը: Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանի հանրապետության կառավարությունը լիարժեք սկսեց գործել 1918 թ.

¹ «Մշակ», 25 հուլիսի, 1918, № 144:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 221, ց.1, գ. 30, ք. 23-24, 28-29:

սեպտեմբերից, երբ թուրքերը օգնությամբ նրանք գրավեցին Բաքուն և վերջ տվեցին Կոմունային: Միաժամանակ նկատեմք, որ Ազգերի լիգան դե յուրե չի ճանաչել Ադրբեջանի հանրապետությունը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ երկիրը չուներ կայուն կառավարման համակարգ և չի վերահսկում այն տարածքները, որոնցին հավակնում է¹:

Օրեցօր ծանրանում էր արցախահայության վիճակը: Մանավանդ Բաթումիի պայմանագրից հետո, երբ ՀՀ-ը հրաժարվեց Արցախից, Ադրբեջանի ճնշումները ավելի սաստկացան: Արցախի քաղաքական ուժերը, հաշվի առնելով տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը, ուժերի հարաբերակցությունը, ինչպես նաև ՀՀ-ից սպասվող անհուսալի օգնությունը, որոշեցին նախկինում ստեղծած պետական միավորը ավելի ամրապնդել ու հենվելով սեփական ներուժի վրա՝ հաղթահարել թուրքերի՝ ազգերի-թուրքերի և նրանց հետ գործակցող անգլիացիների ճնշումները: Այդ նպատակով 1918 թ. հունիսի 17-ին Շուշիում հրավիրված միջկուսակցական երկրորդ հավաք-խորհրդակցությունում որոշվեց ստեղծել նոր մարմին «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների և կազմակերպությունների կոմիսարների խորհուրդ»²: Կոմիսարներ են ընտրվում.

1. Հայրապետ Մուսայեյան, դաշնակցական, կոմիսարների խորհրդի նախագահ,
2. Աշոտ Մելիք Հովսեփյան, մենշևիկ, արդարադատության կոմիսար,
3. Հարություն Թումյան, դաշնակցական, զինվորական կոմիսար,
4. Արսեն Բակունց, մենշևիկ, արտաքին գործերի կոմիսար,
5. Արամ Միքայելյան, սոցիալիստ - հեղափոխական, ֆինանսների կոմիսար,
6. Ասծատուր Ավետիսյան, դաշնակցական, պարենավորման կոմիսար,
7. Արտաշես Պետրոսյան, դաշնակցական, ներքին գործերի կոմիսար,

¹ League of Nation, "The Records of the First Assembly meetings of the Committees II", Geneva, 1920, pp. 173-174.

² Հայրենիք» 1933, № 11, էջ 85:

8. Ռուբեն Տեր-Գասպարյան, սոցիալիստ - հեղափոխական, կոմիսարների խորհրդի քարտուղար:

Կոմիսարների խորհրդին կից ստեղծվում է մի մարմին, որը պիտի գբաղվեր երկրամասի ազգային փոքրամասնությունների հարցերով: Երկրամասը բաժանվում է երկու շրջանի: Առաջին շրջանի մեջ ներառված էր Խաչենը, Ջիվանշիրը, Ջրաբերդը և Գյուլիստանը, լիազոր՝ Եղիշե Իշխանյան, իսկ երկրորդի մեջ՝ Վարանդան և Դիզակը, լիազոր՝ Արա Յովհաննիսյան¹: Հարկ է նշել, որ Եղիշե Իշխանյանի օրագրի մեջ կառավարության կազմը և պաշտոնները մի քիչ տարբեր ձևով է ներկայացված:

1. Անուշավան Տեր-Սիքայեյան՝ նախագահ,
2. Ռուբեն Տեր-Գասպարյան՝ քարտուղար,
3. Աշոտ Մելիք-Յովսեփյան՝ փոխնախագահ, միաժամանակ արտաքին գործերի վարիչ,
4. Հայրապետ Մուսաեյան՝ պարենավորման հարցերի վարիչ,
5. Հարություն Թունյան՝ զինվորական հարցերի վարիչ,
6. Արամ Սիքայեյան՝ ֆինանսների վարիչ,
7. Արսեն Բակունց՝ հաղորդակցության վարիչ,
8. Արտաշես Պետրոսյան՝ ներքին գործերի վարիչ,
9. Ասատուր Ստեփանյան՝ հաշվապահ²:

Փաստն այն է, որ Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծվել էր կոալիցիոն կառավարություն, որը նպատակային քաղաքականություն սկսեց վարել երկրի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական հարցերի լուծման ուղղությամբ:

Տեղերում իշխանության մարմինները ուժեղացնելու նպատակով 1918 թ. հուլիսի կեսերին վարչական նոր բաժանումներ կատարվեցին: Երկրամասը բաժանվում է չորս գավառի: Առաջին գավառի մեջ ներառվեց ամբողջ Դիզակը: Գավառապետը՝ Արտեմ Լալայանն էր, օգնականը՝ Աշոտ Շահունցը: Երկրորդ գավառը ընդգրկում է Վարանդայի մի մասը Դրնավից Ավետարանոց, ուղիղ գծով ձգվելով դեպի հարավ, գավառապետն էր՝ Իսրայել Տեր-Իսրայեյանը, օգնական՝ Գեորգի

¹ ՀՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 30, թ. 26, տե՛ս նաև Գ. Աբրահամյան, Արցախահայության ազատագրական պայքարը 1917-23 թթ., Ատենախոսություն, եր., 1966, էջ 58-59:

² Եղիշե Իշխանյան, էջ 155:

Գասպարյանը, որը հետագայում դարձավ գավառապետ: Վարանդայի մյուս մասը Խաչենի աջափնյակի հետ ներառված էր երրորդ գավառի մեջ: Գավառապետն էր Ալեքս Փիրումյանը, որին փոխարինեց Բագրատ Միքայելյանը: Չորրորդ գավառի՝ ծախափնյա Խաչենը, Ջրաբերդը և Գյուլիստանը, գավառապետն էր Մարկոս Տեր Աստուածատրյանը, օգնականը՝ Արշակ Շահիջանյանը, որը նույնպես հետագայում դարձավ գավառապետ¹: Նման բաժանումը ավելի նպատակահարմար էր, որովհետև այս պարագայում նշված վարչական միավորները առավել շատ համապատասխանում էին Խամսայի սահմաններին: Պատմական փորձը այստեղ իր դերակատարությունը ունեցավ: Գավառներում կարգ ու կանոն հաստատելու համար ստեղծվեցին 50-ական հոգուց բաղկացած միլիցիայի ջոկատներ: Դիզակի միլիցիայի ջոկատի պետն էր Արսեն Լալայանը, օգնականներ՝ Աշոտ Շահունցը և Ավանես Զեփեանցը: Վարանդայի միլիցիայի պետն էր Աղալար Չայրապետյանը, օգնականը՝ Աղապարոն Դանիելբեկյանը: Աջափնյա Խաչենից՝ Աղասի Վերոյանը, օգնականը Դալի Սահրասան: Խաչենի ծախափնյակի՝ Հաթերքի ենթաշրջանինը՝ Ասծատուրը, Առաջածորի ենթաշրջանինը՝ Արտեմ Սուքիասյանը: Ջրաբերդի միլիցիայի պետն էր՝ Նիկ. Համբարձումյանը, օգնականը Նիկ. Զախարբեկյանը²:

«Քանի որ յեղափոխութեան հետևանքով քայքայել, վերջացել էին պետական հաստատութիւնները,- գրում է ժամանակակիցը,- նորերն էլ չէին ստեղծել և հնարաւոր չէր ստեղծել, ուստի Բիւրոյի լիազօրները ստիպւած զբաղւել էին գյուղացիների միջև ծագած վեճերով քննիչի, հաշտարար միջնորդի և դատաւորի դեր կատարելով»³: Կոմիսարների խորհրդի լիազորության տակ էր գտնվում նաև Արաքսի վրայով Պարսկաստանի սահմանը:

Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ կոմիսարների խորհուրդը ոչ միայն տնօրինում էր բուն Արցախի հայության ճակատագիրը, այն փորձում էր սատարել Ադրբեջանի հայությանը: 1918 թ. հուլիսի 8-ին Ղարաբաղի կոմիսարների խորհուրդը Բաքվի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ստեփան Շահումյանին հղում է հետևյալ բովան-

¹ Եղիշե Իշխանյան, էջ 162-163:

² Նույն տեղում, էջ 163:

³ Նույն տեղում, էջ, 156:

դակությամբ մի նամակ. «Թանկագին ընկեր Ստեփան Շահումյան, հայկական Ղարաբաղը պատրաստ է օգնելու ձեր կռվող ուժերին թիկունքային շեշտակի գործողություններով: Թշնամու դեմ կարող ենք հանել մինչև 20 հազար լավ սպառազինված և ամեն ինչով ապահովված փորձված մարտիկներ: Մեզ ներկայումս անհրաժեշտ են տվյալներ թշնամու ուժերի քանակի և դասավորության մասին: Հարվածի ուղղության և ժամանակի մասին տեղեկացրեք»: Նամակի տակ դրված է զինվորական կոմիսար Հարություն Թումյանի ստորագրությունը¹: Նույն բովանդակության մեկ այլ նամակ էլ հասցեագրվել էր դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեին:

Կոմիսարների խորհրդի գործունեությունը իրավական հիմքերի վրա դնելու, ինչպես նաև երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությանը առնչվող հարցերը լուծելու նպատակով որոշվեց հրավիրել Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը: Մինչ այդ բոլոր գավառներում ընտրվեցին պատգամավորներ: Դա նույնպես կատարվեց օրենքի շրջանակներում: Ըստ ընտրական հրահանգի յուրաքանչյուր գյուղում գյուղացիների ընդհանուր ժողովներում ընտրում էին երկուական պատգամավոր: Շուշի քաղաքը բաժանվել էր ութ ընտրական տեղամասի²:

1918 թ. հուլիսի 22-26-ը 180 պատգամավորների մասնակցությամբ Շուշիում հրավիրվեց համագումար: Համագումարը միաձայն որոշում է Ղարաբաղը ճանաչել որպես Արարատյան հանրապետության (այսինքն ՀՀ-ի - Վ. Բ.) մաս: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ստեղծված իրավիճակում Ղարաբաղը կտրված է ՀՀ-ից, որոշվեց ստեղծել Ազգային խորհուրդ և յոթ հոգուց բաղկացած ժողովրդական կառավարություն, որը պիտի ունենար երկիրը կառավարելու բոլոր իրավունքները: Կառավարությունը ուներ հետևյալ կազմը.

1. Այվազյան Մարտիրոս, հաղորդակցության և ճանապարհների վարիչ,
2. Բաղդասարյան Արսեն (նա ուներ նաև Հովսեփյան ազգանունը - Վ. Բ.), պարենավորման գործերի վարիչ,
3. Եսայան Մելիքսեթ, քարտուղար և շրջանների հետ կապի վարիչ,

¹ Հարություն Թումյան, էջ 63:

² Նույն տեղում, էջ 71:

4. Թունյան Հարություն, զինվորական գործերի վարիչ,
5. Իշխանյան Եղիշե, ներքին և արտաքին գործերի վարիչ,
6. Տեր-Աստվածատրյան Մարկոսբեկ, արդարադատության գործերի վարիչ,
7. Քամայան Արշավիր, ֆինանսների վարիչ¹: Ղարաբաղի զինված ուժերի հրամանատար է նշանակվում Արտաշես Վարդապետյանը:

Հարկ է նշել, որ կառավարության անդամների պարտականությունների բախշվածությունը այլ ձևով է ներկայացված Հ. Աբրահամյանի ղոկտորական ատենախոսության մեջ²:

Եղիշե Իշխանյանի օրագրում տեղ գտածը ավելի հավանական է, որովհետև հեղինակը ոչ միայն կառավարության անդամ էր, այլ նաև վարչապետի լիազորություններ էր իրագործում:

Երկրի ներսում կարգ ու կանոնը պաշտպանելու նպատակով՝ քաղաքացիական բնույթի գործերը քննելու համար որոշվում է ստեղծել միջնորդ դատարաններ, իսկ քրեական հանցագործությունների համար՝ զինվորական դատարան: Կանոնակարգվում է հարկահանության գործը:

Դրսից ոչ մի օգնության հույս չունենալով, որոշվում է պարենի հարցը լուծել ներքին պահուստների հաշվին: Երկրի սահմանները անխաթար պահելու համար նպատակահարմար գտնվեց ստեղծել բանակային ստորաբաժանումներ:

Արտաքին քաղաքականության մարզում, մանավանդ թուրքերի հետ հարաբերությունների հարցում, փորձել պահպանել խաղաղ գոյակցության սկզբունքը³: Համագումարի որոշմամբ ստեղծվում է կառավարության օրգան՝ «Ղարաբաղի սուրհանդակ» թերթը⁴: Գավառներում գործում էին կառավարության լիազորները, որոնց անվանում էին կոմիսարներ:

Բերված փաստերը վկայում են, որ 1918 թ. հուլիսի 22-ին դեպքերի զարգացման արդյունքում Անդրկովկասում և Լեռնային Արցախում ստեղծվում է չորրորդ սուվերեն հանրապետությունը: Այն ուներ պետությանը հատուկ բոլոր ինստիտուտները. օրենսդիր մարմին, գործադիր դատական իշխանություն, բանակ, մայրաքաղաք:

¹ Եղիշե Իշխանյան, էջ 177:

² Հ. Աբրահամյան, էջ 61:

³ Ե. Իշխանյան, էջ 173-174:

⁴ Հ. Աբրահամյան, էջ 62:

Այդ ամենի մասին է վկայում նաև ՀՀ գործիչներից մեկը՝ բժիշկ Արշալույս Բաբայանը. «Ազգային խորհուրդը՝ կազմուած բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից, կարողացաւ երկար ժամանակ Ղարաբաղը անկախ վիճակի մէջ պահել... Տաճիկների օրով և յետոյ նա առանց միջոցների, առանց դուրսի օգնութեան, մեմ-մեմակ, կարողացաւ իր վարած ազգային և հաստատուն քաղաքականութեամբ հեռու պահել հայութիւնը կոտորածներից ու ւերից: ... Ազգային խորհուրդը թոյլ չտուաւ ոչ տաճիկներին եւ Ադրբեյջանին՝ տիրանալու Լեռնային Ղարաբաղին»¹:

Այդ օրերին «Մշակը» գրել է. «արցախահայութիւնը հռչակեց իր «անկախութեան իրավունքը»²: Նորաստեղծ պետութեան սահմանները սկսում է Գանձակի մատուցներից և հասնում մինչև Արաքսի ափերը: Ըստ էութեան Արցախի իշխանութիւնների իրավասութեան տակ մտնում էին Խամսայի մելիքութիւնների տարածքները: Կառավարութեանը մտահոգում էր հյուսիսային Արցախի բնակչութեան անվտանգութեան հարցը (Վ. Բ.):

1918 թ. օգոստոսի 2-ին կառավարութիւնը որոշում է նորաստեղծ պետութեանը միացնել Գանձակի հայկական շրջանները³: Լեռնային Ղարաբաղի կառավարութիւնը ստիպւած էր լուծել ոչ միայն ներքին կյանքին առնչվող բազմապիսի հարցեր, այլև անհրաժեշտ միջոցառումներ էին ձեռնարկվում երկրի պաշտպանունակութեան ամրապնդման և 3500 զաղթականների տեղավորման ուղղութեամբ: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից կառավարութեան կազմում կատարվում են կառուցվածքային փոփոխութիւններ: 1918 թ. հուլիսի վերջին որոշվեց ստեղծել զաղթականութեան գործերի վարչութիւն: Նորաստեղծ վարչութեան պետ նշանակվեց Մուշեղ Զաքարյանը, իսկ օգնական՝ Անուշավան Տեր-Միքայելյանը⁴: Այնուհետև արտաքին գործերի նախարարութիւնը առանձնացվեց ներքին գործերից: Արտաքին գործերի վարիչ դարձավ Աշոտ Մելիք-Յովսէփյանը, որը Միջկուսակցական Բյուրոյի ժամանակ

¹ Բժ. Ա. Բաբայան, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959, էջ 28-29:

² «Մշակ» 23 փետրվարի, № 42, 1919:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 60:

⁴ Եղիշե Իշխանյան, էջ 180:

նույնպես արտաքին գործերի վարիչն էր¹: Այդպիսով կառավարության կազմը համալրվեց և ձեռնամուխ եղավ երկրի առջև ծառայած ներքին ու արտաքին հարցերի կարգավորմանը:

Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը և թուրքական հրամանատարությունը լավ հասկանալով, որ խարդավանքներով ու դիվանագիտական խաղերով չեն կարող տիրանալ Լեռնային Ղարաբաղին, փորձեցին հարցը լուծել զենքի ուժով: Այդ նպատակով ենվեր փաշայի հրամանով թուրքական մի զորագունդ է տեղափոխվում Գանձակ: Թուրքական մեկ այլ զորամաս 1918 թ. օգոստոսին անցավ Հազարու գետի կողմերը, նպատակ ունենալով Արցախը կտրել Սյունիքից, միաժամանակ թույլ չտալ, որ Շուշիի գունդը Գորիսից անցնի Լեռնային Ղարաբաղ: Նուրի փաշայի տրամադրության տակ դրվեց «վայրի դիվիզիան», որը նույնպես նախապատրաստվում էր ներխուժել Արցախ:

Այս ամենը զուգակցվում էր տնտեսական ճնշումներով: Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը արգելվեց տնտեսական կապեր պաշտպանել Դաշտային Ղարաբաղի մահմեդական բնակչության հետ: Հայ գյուղացիներին արգելված էր վաճառել հաց, աղ և առաջին անհրաժեշտության ապրանքները, հատկապես պարենային:

Իրավիճակը Արցախում օրեցօր ավելի էր ծանրանում: 1918 թ. օգոստոսի 3-ին թուրքերը մտել են Բաքու և հաշվեհարդար տեսել հայության հետ, օգոստոսի 4-ին նույն ճակատագրին արժանացան Արցախը Ջանգեզուրի հետ կապող կարևոր հանգուցակետերից՝ Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը:

1918 թ. սեպտեմբերի 4-ին մուսավաթական կառավարության կողմից Ղարաբաղի պարետի պաշտոնին նշանակված Իսմայիլ Հակկի բեկը գրավոր վերջնագիր է ուղարկում Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությանը՝ զենքը վայր դնելու և ճանաչելու Ադրբեջանի իշխանությունը²: 1918 թ. օգոստոսի 18-ին Նուրի փաշան կոչով դիմում է Ղարաբաղի հայությանը՝ խղձալ իրենց երեխաներին և ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը³: Նույն պահանջով Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությանն է դիմում Աղդամուն գտնվող Կովկասյան մուսուլ-

¹ Եղիշե Իշխանյան, էջ 180:

² Նույն տեղում, էջ 194:

³ «Մշակ», 18 փետրվարի, 1919:

մանական առաջին դիվիզիայի հրամանատար Ջամիլ Ջահիդ բեյը¹:

Այս օրախնդիր հարցը քննարկելու համար 1918 թ. սեպտեմբերի 7-10-ը Շուշիում հրավիրվեց արցախահայության երկրորդ համագումարը: Օրակարգի հարցերն էին. «ա) ճանաչել Ադրբեջանի իշխանութիւնը, բ) ենթարկելով իշխանութեան, վար դնել ու յանձնել զէնքերը, գ) զեկուցում կառավարութեան և անւանափոխութիւն»²: Համագումարը միաժամանակ մերժում է թուրքերի և Ադրբեջանի հանրապետության կառավարության անօրինական պահանջները: Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությունը հրաժարական տվեց: Համագումարը այն մերժեց և նորընտիր կառավարությունը թարմացվեց 5 հոգով: Միաժամանակ համագումարը որոշեց Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությունը վերանվանել Ղարաբաղի Հայոց ժողովրդական խորհուրդ: Համագումարը, որպես կառավարության անդամներ, ընտրում է հետևյալ անձանց.

1. Իշխանյան Եղիշե, նախագահ, դաշնակցական,
2. Եսայան Մելիքսեթ, քարտուղար, չեզոք,
3. Ջաքարյան Մուշեղ, գաղթականության կոմիսար, դաշնակցական,
4. Թումյան Հարություն, զինվորական կոմիսար, դաշնակցական,
5. Մուսայեյան Հայրապետ, ազատ, դաշնակցական,
6. Հովհաննիսյան Արա, պարենավորման կոմիսար, էսեռ,
7. Շահնազարյան Ռուբեն, լուսավորության կոմիսար, դաշնակցական,
8. Վարդապետյան Լևոն, արդարադատության կոմիսար, մենշևիկ,
9. Տեր-Միքայելյան Անուշավան, խնամատարության կոմիսար, դաշնակցական,
10. Քամայան Արշավիր, ֆինանսների կոմիսար, մենշևիկ,
11. Հովսեփյան Աշոտ, արտաքին գործերի կոմիսար, դաշնակցական³:

Փաստորեն նորընտիր կառավարության մեջ ընտրվեցին Ղարա-

¹ «Մշակ», 23 փետրվարի, 1919:

² Եղիշե Իշխանյան, էջ 200:

³ Եղիշե Իշխանյան, էջ 203-204:

բաղի քաղաքական բոլոր ուժերի ներկայացուցիչները, որոնք նպատակ ունենին ի մի բերել երկրի ներուժը և համահավաք ձևով դիմակայել արտաքին թշնամիներին: Միայն բուլշևիկյան կուսակցության ներկայացուցիչները չընտրվեցին կառավարության կազմում: Բանը նրանում էր, որ վերջիններիս խորթ էին ազգային շահերն ու հիմնախնդիրները և համակված համաշխարհային հեղափոխության հայակործան մոլուցքով, նպատակ ունենին ներքին ու արտաքին հանգամանքները օգտագործել՝ երկիրը դարձնելու խորհրդային:

Արցախյան շարժման առաջին իսկ օրվանից սկսած, ցավոք սրտի, հայկական դիվանագիտությունը մշտապես ձգտել և ձգտում է դարաբաղյան հակամարտությունը լուծել ազգերի ինքնորոշման միջազգային իրավունքի սկզբունքի հիման վրա, դրանով իսկ ժխտելով դարեր ի վեր արցախահայ պետականության գոյության փաստը:

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի շարահարումը կասկածանքի տակ է դնում արցախահայության տարածքային ամբողջականության սկզբունքը, որի մասին փաստերով խոսվեց վերևում: Գաղտնիք չէ, որ միջազգային խաղի կանոնները որոշել և շարունակում են որոշել մեծ տերությունները, այն պետությունները, որոնք հարյուրամյակներ շարունակ մայր երկրները ծաղկեցրել են ի հաշիվ գաղութների, որոնց եթե ոչ քաղաքական, ապա տնտեսական շահագործումը ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների պաշտպանության կեղծ պատրվակով քողածածկած շարունակում և նոր որակներ են հաղորդում: Ակնհայտ է, որ այս պարագայում տարածքային ամբողջականության սկզբունքը գերակա է դառնում ազգերի ինքնորոշման միջազգային նորմից:

Բարեբախտաբար պատմական անցյալը և արցախյան շարժման ողջ ընթացքը մեզ հնարավորություն են տալիս դարաբաղյան քննութիւն լուծել երկու սկզբունքների համադրմամբ: Եթե կուզեք տարածքային ամբողջականության սկզբունքը, որ այդքան շատ սիրում են շահարկել Ադրբեջանի քաղաքական և ոչ քաղաքական շրջանակները, օգտագործելով ամեն մի միջոցառում, անգամ սպորտային և որն էլ բարեհաջող կերպով մարսվում և միս ու արյուն է ստանում միջազգային դիվանագիտության խոհանոցում, այսօր առավել շատ շահեկան է հայկական կողմի համար: Պատճառաբանությունը շատ ակնհայտ է. դեռևս մինչև Ադրբեջանի 1918 թ. մայիսի 27-ի հանրապետության ասպարեզ գալը, արցախահայության ստեղծած պետական ինստիտուտները տնօրինում

էին Գանձակի մատույցներից մինչև Արաքսի ափերը ընկած, ինչպես հայ, այնպես էլ այլ ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում թաթարների (ադրբեջանցիների) բնակավայրերի տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կյանքը:

Ինչ վերաբերում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, ապա այստեղ հայ դիվանագիտության անելիքները նույնպես շատ են: Բանը նրանում է, որ ազգերի ինքնորոշման միջազգային այս նորմը հանրությանը երբեմն մատուցվում է որպես Ադրբեջանի «բարի կամեցողությունից» կախված հանգամանք, կասկածանքի տակ դնելով արցախահայության իրավունքը: Հայտնի է, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքից հավասարապես օգտվել են ինչպես Ադրբեջանի հանրապետության, այնպես էլ ԼՂՀ ազգաբնակչությունը:

ԽՍՀՄ փլուզումից առաջ խորհրդային Ադրբեջանը բաղկացած էր իրավահավասար երեք սուբյեկտներից՝ Նախիջևանի Ինքնավար հանրապետությունից, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզից և բուն Ադրբեջանից:

ԼՂԻՄ ազգաբնակչությունը, օգտվելով ԽՍՀՄ սահմանադրության ընձեռած հնարավորությունից, 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակեց իր անկախությունը: Դա թշնամաբար ընդունվեց նախկին խորհրդային Ադրբեջանի սուբյեկտներից մեկի՝ բուն Ադրբեջանի կողմից և փորձ արվեց զինական ուժով հարևան երկրի տարածքների բռնագրավման ճանապարհով, ԼՂՀ արորիզեն բնակչության՝ հայության եղեռնի միջոցով հասնել իր հավակնոտ նպատակներին: Արցախահայության ազատագրական հայրենական պատերազմը, որը տևեց 1991-94 թթ., ավարտվեց թշնամու պարտությամբ: Ահա պատմական այս պարզ ճշմարտությունը ևս չենք կարողանում պատշաճին կերպով մատուցել աշխարհին:

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ փաստերն ու մեկնաբանությունները, կարելի է ասել, որ միջազգային իրավունքի բոլոր սկզբունքները գործում են մեր օգտին, պարզապես հայկական երկու հանրապետությունների իրավասու մարմինները և քաղաքական ուժերը անզիջում դիրքորոշմամբ և աշխատանքով պետք է պաշտպանեն մեր ազգային շահերը: